

WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXII (2025), Ng2
s. 357-370
doi: 10.36121/klatawiec.22.2025.2.357

Krzysztof Latawiec
ORCID: 0000-0003-2741-162X
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Administracja heraldyczna Królestwa Polskiego i Imperium Rosyjskiego

Streszczenie: W realiach nowoczesnej administracji państwowej ukształtowanej w Królestwie Polskim i Imperium Rosyjskim kwestie heraldyki zostały zmarginalizowane. Kwestie te zostały podporządkowane strukturom administracji ogólnej działającej na szczeblu centralnym i terytorialnym. Z biegiem czasu pojawiły się instytucje, które w zakresie swoich kompetencji posiadały uprawnienia do opracowywania herbów nie tylko dla stanu szlacheckiego i rodów tytułowanych, lecz również na potrzeby jednostek podziału administracyjno-terytorialnego czy miast.

Słowa kluczowe: Heroldia, herby miast, administracja, heraldyka, Królestwo Polskie, Imperium rosyjskie

Heraldic Administration of the Kingdom of Poland and the Russian Empire

Annotation: In the realities of modern state administration, established in the Kingdom of Poland and the Russian Empire, heraldry was marginalized. These matters were subordinated to general administrative structures operating at the central and local levels. Over time, institutions emerged that, within their remit, had the authority to design coats of arms not only for the nobility and titled families, but also for the needs of administrative and territorial units and cities.

Keywords: Office of Heraldry, city coats of arms, administration, heraldry, Kingdom of Poland, Russian Empire

W epoce późnonowoczesnej w Królestwie Polskim oraz w Imperium Rosyjskim doszło do rozwoju różnych form administracji ogólnej i specjalnej. Zmiany zachodzące w aparacie zarządzania były reakcją na potrzeby związane z objęciem kontrolą ko-

lejszych płaszczyzn aktywności, jak i potrzeb członków społeczeństw funkcjonujących na wspomnianych terytoriach. Zachodzące przekształcenia urzędów administracyjnych odnosiły się również do kwestii dotyczących się spraw heraldyki obecnej w sferze codziennej egzystencji każdego człowieka. Zagadnienia powstania i funkcjonowania administracji heraldycznej w Królestwie Polskim i Cesarstwie Rosyjskim staną się przedmiotem niniejszego opracowania.

Ukształtowanie się nowoczesnych form aparatu zarządzania na terenie Księstwa Warszawskiego bezpośrednio wpłynęło na kwestię funkcjonowania miast jak i ich heraldyki. Ustawa konstytucyjna Księstwa Warszawskiego w artykule 67 powołała do życia tzw. municypalność¹. Stanowiła ona najniższą jednostkę administracyjną Księstwa Warszawskiego. Opierała się na wzorcu instytucji funkcjonującej we Francji. Co ciekawe municypalność mogły stanowić nie tylko miasta, ale również kilka ośrodków wiejskich. Do końca istnienia Księstwa Warszawskiego proces przekształcania miast w municypalności ograniczył się jedynie do największych ośrodków miejskich (w 1809 r.: Warszawa, Poznań, Toruń, Kalisz oraz w 1812 r.: Kraków, Lublin i Sandomierz). W tych ośrodkach władza administracyjna miała być skupiona w rękach prezydenta, mianowanego zgodnie z konstytucją Księstwa, przez władcę². Pozostałe miasta, w których nie powstały municypalności zostały objęte działaniem dekretu królewskiego z 23 lutego 1809 r. Umożliwiał on tworzenie gmin miejskich z burmistrzami na czele. Zastosowano tutaj typowe rozwiązania pruskie³.

Nadanie miastom (municypalnościom i gminom miejskim) rangi urzędów administracyjnych i wkomponowanie ich w struktury biurokratyczne państwa doprowadziło do ograniczenia ich samodzielności (samorządności). W realiach nowoczesnego państwa, jakim niewątpliwie było Księstwo Warszawskie zamierzano traktować miasta jako elementy aparatu zarządzania. Jedną z cech ówczesnej administracji było ujednolicenie systemu pod względem organizacyjnym. To bezpośrednio przekładało się na dążenie do zacierania się różnic m.in. w kwestiach heraldycznych. Takie działania znalazły już swój wyraz w określaniu poszczególnych municypalności czy gmin wiejskich przy wyrabianiu pieczęci urzędowych. Decyzje podjęte w tych kwestiach całkowicie wyeliminowały z nich elementy wyróżniające poszczególne ośrodki (za wyjątkiem samej nazwy municypalności) na tle innych zastosowując w nich kombinowany herb sasko-polski⁴. Na marginesie dodam, że od 1960 r. Marian Gumowski wprowadził do obiegu naukowego fakt, który wskazywał na dekret z 29 kwietnia 1811 r.⁵, zakazujący używania lokalnych herbów przez miejscowe urzędy administracyjne, nakazujący dodatkowo na posługiwanie się herbem państwowym. Jednak analiza źródeł z okresu Księstwa Warszawskiego dokonana przez Marka Adamczewskiego

¹ Zob. „Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego”, t. 1, [b.m.d.w.], s. 187–194.

² W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007, s. 115.

³ J. Malec, *Municypalności i gminy*, [w:] J. Malec, D. Malec, *Historia administracji i myśli administracyjnej*, Kraków 2003, s. 98–99.

⁴ Szerzej kwestię tę poruszył Marek Adamczewski w artykule: M. Adamczewski, *Wyobrażenia na pieczęciach władz i urzędów miejskich w Księstwie Warszawskim. Kilka uwag na temat jednego faktu*, „Klio. Cza-sopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, t. 56 (4), 2020, s. 65–88.

⁵ M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 14.

doprowadziła do odnalezienia śladów wydania reskryptu przez ministra spraw wewnętrznych przed 25 września 1809 r. nakazującego posługiwanie się herbem Księstwa Warszawskiego na pieczęciach ośrodków miejskich, jeśli to dotyczyło urzędów administracyjnych w osobach prezydentów municypalnych miasta czy burmistrzów miast. Za to radom municypalnym i radom miejskim pozostawiono możliwość posługiwania się herbami miast na pieczęciach⁶. Biorąc pod uwagę daty wydania aktów prawnych wprowadzających municypalności i gminy miejskie musiało to nastąpić po 23 lutego 1809 r. Należy więc zadać sobie pytanie czy przed lutym 1809 r. w heraldyce i sfragistyce miejskiej w jakim zakresie obecne były elementy tradycji heraldycznej poszczególnych miast sięgających czasów Rzeczypospolitej Obojga Narodów?

W tym miejscu przechodzimy również płynnie do kwestii funkcjonowania administracji heraldycznej na terenie Księstwa Warszawskiego. Niezaprzeczalnie w realiach nowoczesnego aparatu zarządzania i scentralizowanego państwa kwestie związane z tworzeniem oraz akceptacją elementów heraldycznych znajdujących się w powszechnym obiegu państwowym spoczywały na Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Podporządkowana temu resortowi administracja państwa była poddawana szeregu regulacjom ujednolicających działanie aparatu zarządzania. Na to wskazuje również przytoczone źródło zaprezentowane przez M. Adamczewskiego czy też informacje M. Gumowskiego⁷. Do zadań organów administracji ogólnej na szczeblu terenowym w osobach prefektów i podprefektów należało wykonywanie odgórnych rozporządzeń w kwestiach heraldycznych. Ponadto instytucje te miały czuwać nad przestrzeganiem istniejących przepisów i ewentualnie eliminować odstępstwa od ustanowionych zasad.

Kilka lat praktyki w zakresie funkcjonowania administracji państwowej na polu heraldycznym zapewne wpłynęło na zastosowanie podobnych rozwiązań w aparacie zarządzania ustanowionym w Królestwie Polskim po ogłoszeniu jego ustawy konstytucyjnej. W wielu aspektach zdecydowano się na zachowanie istniejących już form urzędów, jak i zakresu ich kompetencji. Wspomniane Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zostało zastąpione przez Komisję Rządową Spraw Wewnętrznych i Policji. Zmiany również nastąpiły na szczeblu terenowym. W województwach (od 1837 r. guberniach) władza trafiła w ręce komisji wojewódzkich (od 1837 r. rządów gubernialnych), zaś na czele obwodów (od 1842 r. powiatów) stanęli komisarze (od 1842 r. naczelnicy powiatów). Wymienione zmiany określiła ogólnie konstytucja Królestwa Polskiego a doprecyzowało ją postanowienie Namiestnika Królestwa Polskiego z 3 lutego 1816 r. Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji stała się organem posiadającym decydujący głos w zakresie dbania o państwową symbolikę heraldyczną (w procesie legislacyjnym głos należał również do Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego, w której podejmowano decyzję drogą kolegalności). Urzędowi administracji terenowej przypadła rola wykonywania zarządzeń zwierzchnich.

Ukonstytuowanie się władz administracyjnych nowego organizmu politycznego działającego w ramach granic Cesarstwa Rosyjskiego miało również wpływ na

⁶ M. Adamczewski, *op. cit.*, s. 86–88.

⁷ *Ibidem*; M. Gumowski, *op. cit.*, s. 14.

zmiany w heraldyce państwowej. Konieczne było wytworzenie nowych pieczęci dla urzędów państwowych, na których konieczne było zastąpienie wyobrażenia herbu z okresu Księstwa Warszawskiego – nowym w postaci białego orla zawieszonego na piersi dwugłowego czarnego orla⁸. Proces ten koordynowała Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji.

Postanowienie Namiestnika Królestwa Polskiego z 3 lutego 1816 r. określiło również kompetencje prezydentów i burmistrzów miast, którzy mieli stanowić urzędy municypalne zapowiedziane w konstytucji Królestwa Polskiego. Traktowano je jako najniższy szczebel administracji państwowej w miastach. Proces tworzenia urzędów municypalnych zakończył się dopiero w 1819 r. (zgodnie z postanowieniem Namiestnika Królestwa Polskiego z 13 czerwca 1818 r.). W pierwszych latach funkcjonowania przejściowych form administracji miejskiej kierowanej przez prezydentów i burmistrzów również doszło do wymiany pieczęci, zaś obliczu rezygnacji z tworzenia rad municypalnych jako form samorządowych zapewne wyeliminowano wykorzystanie odrębnych herbów dla poszczególnych miast. Potwierdza to kwerenda przeprowadzona w zachowanych odciskach pieczęci władz miejskich z pierwszych dekad funkcjonowania Królestwa Polskiego.

Władze Królestwa Polskiego w zakresie wyrobu pieczęci z herbem państwowym początkowo oddały w ręce wybranych przez siebie pieczętarzy posiadających własne zakłady rzemieślnicze⁹. Jednak pojawiające się dość często przypadki fałszerstw zdecydowały o całkowitej zmianie polityki przez władze administracyjne w tej materii. 7 grudnia 1824 r. zostało wydane postanowienie Namiestnika Królestwa Polskiego, które zaleciło wytwarzanie wszystkich pieczęci i stempli rządowych w mennicy Królestwa Polskiego. Zarazem wprowadzono całkowity zakaz wytwarzania ich przez prywatnych pieczętarzy, ustanawiając za złamanie przepisów surowych kat i pozbawienia możliwości prowadzenia działalności rzemieślniczej¹⁰.

Pozostając przy kwestiach związanych z produkcją pieczęci opatrzonych herbem Królestwa Polskiego należy wskazać na kolejne regulacje prawne wprowadzone w życie po powstaniu listopadowym. Zmieniające się nazewnictwo jednostek podziału administracyjno-terytorialnego Królestwa Polskiego wiosną 1837 r. i głównych urzędów administracji ogólnej spowodowało wydanie 1 sierpnia tegoż roku postanowienia Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego. Jego zadaniem było ujednolicenie rozmiaru i kształtu pieczęci urzędowych w Królestwie Polskim. Pieczęciami z herbem Królestwa Polskiego miały posługiwać wszystkie urzędy administracji państwowej za wyjątkiem instytucji prywatnych, nad którymi pieczę sprawowały władze państwowe – urzędów starszych zgromadzeń, dozorów kościelnych czy dozorów bożniczych¹¹. Wprowadzone rozwiązania całkowicie wyeliminowały z administracji

⁸ A. Kulecka, *Wokół symboliki państwowej Królestwa Polskiego. Ikonografia i pismo ozdobne w dokumentach urzędowych okresu konstytucyjnego oraz innych źródłach (1815–1830)*, „Almanach Historyczny”, t. 24, 2002, s. 77.

⁹ Zob. Archiwum Główne Akt Dawanych, Komisja Rządowa Sprawa Wewnętrznych, sygn. 7243, *passim*.

¹⁰ „Dziennik Urzędowy Województwa Kaliskiego” 1825, nr 3, s. 19–20.

¹¹ Dodatek 2-gi do numeru 36 „Dziennika Urzędowego Guberni Podlaskiej”, s. 771–773.

publicznej możliwości posługiwanie się symboliką heraldyczną inną niż państwowa. Można jedynie domniemywać, że pewne lokalne elementy symboliki heraldycznej mogły być przemycone we wspomnianych instytucjach religijnych, jednak ta kwestia wymaga przeprowadzenia całkowicie odrębnej kwerendy.

Rok wcześniej Namiestnik Królestwa Polskiego ks. Iwan Paskiewicz wpłynął na utworzenie Heroldii Królestwa Polskiego. Procedura jej utworzenia została wszczęta 23 lipca 1836 r. Po upływie kilku tygodni (1 września) został wydany akt prawny regulujący organizację Heroldii. Sama instytucja zaczęła działać już w pierwszym tygodniu września. Podstawowy człon organizacyjny Heroldii Królestwa Polskiego, jak podkreślił Tomasz Demidowicz, stanowił Wydział Stały z kancelarią. Dzielił się on na trzy sekcje merytoryczne. Pierwsza z sekcji działała w oparciu o art. 16–17 Prawa o szlacheństwie i miała się zajmować przygotowaniem dyplomów (dyplomatów), wydawaniem szlacheństwa dziedzicznego. Druga sekcja załatwiała od strony merytorycznej sprawę świadectwa osobistego, sprawdzała składane wykazy osób starających się o otrzymanie tego rodzaju godności. Utrzymywała księgi szlacheństwa z obszaru całego Królestwa Polskiego oraz zajmowała się tworzeniem herbarzu. Trzecia zaś sekcja miała wspierać dwie pierwsze sekcje, odpowiadając za ich stronę kancelaryjną i korespondencyjną. Posiedzenia Ogólne Heroldii odbywały się trzy razy w tygodniu. Wszystkie opinie Heroldii w sprawach szlacheństwa podlegały akceptacji Rady Stanu. Po jej zatwierdzeniu przesyłane były do Sekretariatu Stanu przy Radzie Stanu wraz z aktami i projektami decyzji. Wydział Stały wydawał świadectwa przyznania szlacheństwa i przysyłał je stronie zainteresowanej za pośrednictwem własnej deputacji szlacheckiej¹².

Warto zwrócić uwagę na funkcjonowanie kancelarii Heroldii Królestwa Polskiego. Kierował nią dyrektor. W jej obrębie etatowej pojawiły się specjalistyczne etaty związane z opracowaniem herbów w osobach: asesora heraldycznego (od 17 marca 1837 r. Wincenty Matuszewski), rysownika (kierującego częścią techniczną przez pierwsze 2 lata w osobie Józefa Lexa) i dwóch jego pomocników (Ignacy Myślakowski, Maciej Markowski). Ponadto funkcjonowały w niej stanowiska: kontrolera, sekretarza-protokolanta, trzech sekretarzy sekcyjnych, sekretarza ze znajomością języka rosyjskiego, archiwisty, dziennikarza i ekspedytora, dwóch kaligrafów, sześciu podsekretarzy, dwóch woźnych i jednego posługacza¹³. Wymienione posady funkcjonowały do chwili likwidacji Heroldii Królestwa Polskiego 5 czerwca 1861 r.¹⁴

W tym miejscu należy zadać sobie pytanie co wpłynęło na fakt likwidacji instytucji Heroldii Królestwa Polskiego? Zniesienie tego urzędu było pokłosiem zmian zachodzących w Królestwie Polskim dzięki realizowaniu lojalistycznej polityki margrabiego Aleksandra Wielopolskiego. Uzyskanie koncesji o charakterze administracyjnym ze strony cara Aleksandra II umożliwiło reaktywowanie Rady Stanu Króle-

¹² „Dziennik Powszechny” 1836, nr 297, s. 1435–1438; T. Demidowicz, *Reforma szlacheństwa w Królestwie Polskim w latach 1836–1861*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LXII, 2010, z. 2, s. 154.

¹³ Archiwum Państwowe w Warszawie, Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej św. Jana Chrzciela w Warszawie, sygn. 27, s. 575; „Dziennik Powszechny” 1836, nr 297, s. 1435; *Kalendarzyk polityczny na rok 1837*, Warszawa [b.d.w.], s. 121; *Kalendarzyk polityczny na rok 1838*, Warszawa [b.d.w.], s. 97.

¹⁴ T. Demidowicz, *op. cit.*, s. 163.

stwa Polskiego (tzw. III Rady Stanu). Nowo powstały organ, poza swoimi funkcjami administracyjnymi, miał pełnić także rolę ciała przedstawicielskiego. Postanowiono, że owa instytucja przejmie funkcje m.in. Heroldii Królestwa Polskiego. Na przyczynę takiego kroku wskazano fakt upływu prawie 25 lat od zaprowadzenie nowych przepisów o legitymacji szlachectwa. Uznano okres ćwierćwiecza za wystarczający dla udowodnienia przynależności do stanu szlacheckiego. Dlatego też istnienie odrębnej instytucji w tej materii uznano za zbyt ciężkie wobec powoływania do życia organu w postaci Rady Stanu, który mógłby śmiało przejąć zakres kompetencji Heroldii Królestwa Polskiego¹⁵. Sprawy dotyczące legitymowania szlachty lub uzyskania tytułów honorowych wraz z kwestiami odnoszącymi się do opracowania herbów zostały oddane w ręce Wydziału Spornego Rady Stanu¹⁶. Taki stan rzeczy przetrwał do kresu funkcjonowania III Rady Stanu (zlikwidowanej na mocy ukazu carskiego z 10 marca 1867 r.), zaś ukaz z 27 lutego 1870 r. ostatecznie wszystkie sprawy szlachectwa i tytułów honorowych przekazał Departamentowi Heroldii Senatu Rządzącego¹⁷.

Upadek powstania styczniowego wpłynął na reorganizację administracji ogólnej i specjalnej w Królestwie Polskim. 1 maja 1868 r. Komitet Urządzający w Królestwie Polskim, odgrywający główną rolę w procesie unifikowania i rusyfikowania Królestwa Polskiego w latach 1864–1870, potwierdził nakaz posługiwania się herbem państwa wraz z nazwą urzędu lub urzędnika (organ 1-osobowy) w języku rosyjskim¹⁸. Co więcej zasygnalizował prowadzenie prac nad opracowaniem nowych herbów guberni i powiatów. Komitet Urządzający 26 lutego 1870 r. nakazał wprowadzenie w Królestwie Polskim jednego wzoru pieczęci. Zobligowano wtedy wszystkie urzędy państwowe i samorządowe do posługiwania się pieczęciami z wyobrażeniem małego herbu Cesarstwa Rosyjskiego (dwugłowy czarny orzeł z tarczą na piersi z przedstawieniem św. Jerzego na koniu przebijającego smoka)¹⁹.

Warto zwrócić uwagę na zaakcentowany wyżej fakt rozpoczęcia prac nad nowymi herbami guberni (10) i powiatów (85). Jak słusznie zauważył Artur Górak całą akcję zainicjował Dyrektor Główny Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych w 1867 r., który do opracowania nowych herbów zobligował gubernatorów i podległe mu rządy gubernialne. Cały proces zakończył się w 1869 r. opublikowaniem w *Собрании Узаконений и Распоряжений Правительства* herbów guberni²⁰.

Likwidacja Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych 12 marca 1868 r. spowodowała podporządkowanie struktur administracyjnych szczebla gubernialnego, za pośrednictwem namiestnika Królestwa Polskiego (od 1874 r. generał-gubernatora

¹⁵ AGAD, III Rada Stanu Królestwa Polskiego z lat 1861–1867, sygn. 87, s. 71–81.

¹⁶ AGAD, III Rada Stanu Królestwa Polskiego z lat 1861–1867, sygn. 439, s. 101–122.

¹⁷ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 67, Warszawa 1867, s. 34–37; t. 70, Warszawa 1870, s. 114–121.

¹⁸ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 68, Warszawa 1868, s. 61; A. Górak, *Rosyjska kancelaria akt spraw w urzędach lubelskiej gubernialnej administracji ogólnej w latach 1867–1918*, Lublin 2008, s. 334.

¹⁹ „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 70, s. 91; A. Górak, *op. cit.*, s. 335.

²⁰ *Собрание Узаконений и Распоряжений Правительства*, 1869, nr 59; A. Górak, *System heraldyczny Bernharda von Koelnego w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 2019, nr 18 (29) (nowa seria), s. 237–254.

warszawskiego) Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Wszelkie sprawy związane z kwestiami heraldycznymi na terenie Królestwa Polskiego, o ile pojawiały się znajdowały się od 1874 r. w gestii Kancelarii General-Gubernatora Warszawskiego, który jako instytucja pośrednicząca zlecała do wykonania sprawy w tej materii gubernatorom i rządowi gubernialnym. Takie rozwiązanie funkcjonowało aż do kresu obecności Rosjan w Królestwie Polskim (do lata 1915 r.). Bowiern wiodącą rolę w zakresie zmian w heraldyce przejęły instytucje działające w Petersburgu (Wydział Heraldyczny Departamentu Heroldii Senatu Rządzącego).

Początki administracji heraldycznej w Cesarstwie Rosyjskim sięgają ostatnich lat panowania cara Piotra I. 2 listopada 1722 r. zostało powołane do życia Biuro Heroldmajstra²¹, która przeszło dwa lata później otrzymała określoną obsadę etatową²². Cztery dekady później, 27 grudnia 1763 r., Biuro Heroldmajstra zostało zastąpione Heroldią przy Senacie Rządzącym (do 24 maja 1848 r.)²³. Od razu należy zaznaczyć, że pojawienie się tej instytucji było ściśle związane z funkcjonowaniem stanu szlacheckiego w Cesarstwie Rosyjskim. Obie instytucje zajmowały się: prowadzeniem spisów szlachty, wydawania dyplomów i patentów, wydawaniem kopii herbów, przyjmowaniem skarg na decyzje zebrań deputowanych szlacheckich oraz przedstawieniem najważniejszych spraw pod obrady Zebrania Ogólnego pierwszych trzech departamentów Senatu Rządzącego²⁴.

2 czerwca 1832 r. zreformowano strukturę wewnętrzną Heroldii przy Senacie Rządzącym. Wprowadzono w niej podział na 3 ekspedycje. Zmiany te miały doprowadzić do usprawnienia funkcjonowania tej instytucji. Kwestiami związanymi z heraldyką, zgodnie z nowymi ustaleniami, zajmowała się I ekspedycja. Do jej zadań należało: przygotowanie dyplomów i patentów, opracowanie wywodów genealogicznych szlachty, przechowywanie spisów szlachty i wywodów genealogicznych, wydawanie kopii herbów i różnorodnego rodzaju świadectw związanych z funkcjonowaniem stanu nobilitowanego; opracowanie herbarza miejskiego, opracowanie herbów guberni, obwodów, powiatów i miast; rozpatrywanie spraw związanych z potwierdzeniem posiadania tytułów (księcia, hrabiego, markiza i barona); rozpatrywanie spraw zmiany nazwisk²⁵. Jeszcze w latach trzydziestych XIX w. doszło do przekształceń struktury wewnętrznej Heroldii. Polegały one na stopniowym zwiększaniu liczby ekspedycji, co wiązało się ze wzrostem liczby spraw dotyczących potwierdzenia szlachectwa na terenie Kraju Zachodniego oraz zajmowaniem się zagadnieniami związanymi z otrzymaniem tzw. zaszczytnego obywatelstwa dziedzicznego lub osobistego²⁶.

²¹ Полное Собрание Законов Российской Империи [dalej: ПСЗРИ], собрание I, т. VI, Санкт Петербург 1830, nr 3896. Szerzej o roli heroldmajstrów w Rosji zob. А.Н Юрасов, *Герольдмейстеры России – венец истории XXI века*, <https://proza.ru/2016/03/13/1951?ysclid=mdih2u1hod365625830> [dostęp: 25.07.2025].

²² ПСЗРИ, собрание I, т. VII, Санкт Петербург 1830, nr 4659.

²³ ПСЗРИ, собрание I, т. XVI, Санкт Петербург 1830, nr 11989.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ ПСЗРИ, собрание II, т. VII, Санкт Петербург 1833, nr 5376; В.В. Морозан, *Из истории архива Департамента герольдии Правительствующего Сената России*, „Вестник Пермского университета. История” 2023, nr 1(60), s. 125.

²⁶ ПСЗРИ, собрание II, т. XIII, отделение первое, Санкт Петербург 1839, nr 10967; т. XIV, отде-

Kluczowe znaczenie dla dalszego funkcjonowania Heroldii miał ukaz z 24 maja 1848 r. Zdecydowano się wtedy na przekształcenie tej instytucji w Departament Heroldii Senatu Rządzącego, zachowując przy tym dotychczasową organizację wewnętrzną. Z punktu widzenia tych rozważań najważniejszą zmianą było przesunięcie spraw związanych z opracowaniem herbów i prowadzeniem herbarza do III ekspedycji²⁷. Za to od 22 marca 1867 r. (po wspomnianej wyżej już likwidacji Rady Stanu w Królestwie Polskim) do I ekspedycji zaczęły trafiać sprawy nobilitacji z terytorium Królestwa Polskiego.

Zapewne chęć stworzenia profesjonalnej komórki merytorycznej zajmującej się wyłącznie opracowaniem herbów dla stanu szlacheckiego, jednostek podziału administracyjno-terytorialnego Cesarstwa Rosyjskiego oraz miast doprowadziła do poważanej zmiany w organizacji Departamentu Heroldii. Otóż 22 czerwca 1857 r. ukaz carski Aleksandra II powołał do życia Wydział Heraldyczny Departamentu Heroldii. Tak zostały przedstawione zadania tego urzędu:

1) Przy Kancelarii Departamentu Heroldii Senatu Rządzącego tworzy się, w celu prawidłowego opracowania herbów i w ogóle wszystkich dokumentów wymagających znajomości zasad heraldyki, specjalnych Wydział Herbowy;

2) Wydział ten funkcjonuje, na podstawie specjalnie załączonego etatu i składa się z: zarządzającego wydziałem, sekretarza, artysty i urzędnika do pisma;

3) W celu pełnienia funkcji pomocniczych przy zarządzającym wydziałem mianuje się dwóch urzędników spośród przebywających w referacie (stole) ober-prokuratorów;

4) Obowiązkiem Wydziału Herbowego jest prawidłowe i zgodne z zasadami heraldyki opracowanie wszystkich herbów, podlegających zatwierdzeniu przez cara;

5) Opracowanie projektów dokumentów z herbami odnoszącymi się do spraw otrzymania tytułów honorowych opracowanie dyplomów z herbami w związku z otrzymaniem nobilitacji (lub jej potwierdzenia); opracowanie herbów dla instytucji gubernialnych, powiatowych, miejskich, towarzystw, osób prywatnych, które wymagają zatwierdzenia monarchy za pośrednictwem ministra sprawiedliwości;

6) Wykonywanie poleceń związanych z opracowaniem herbów i emblematów dla członków rodziny panującej kierowane bezpośrednio przez ministra dworu cesarskiego;

7) Wykonywanie kopii herbów dla osób prywatnych.

8) Przy rozpatrywaniu projektów herbów w Wydziale Herbowym biorą udział urzędnicy (asesorzy) oddelegowani z referatu ober-prokuratorowskiego;

9) Na funkcję zarządzającego Wydziałem Herbowym wybiera się osobę posiadającą niezbędne kompetencje i doświadczenie w zakresie heraldyki;

10) Na funkcję zarządzającego Wydziałem Herbowym mianuje się osobę drogą najwyższego rozkazu (kandydat przedstawiany przez ministra sprawiedliwości po konsultacji z ministrem dworu cesarskiego);

ление первое, Санкт Петербург 1840, nr 12280.

²⁷ ПСЗРИ, собрание II, т. XXIII, отделение первое, Санкт Петербург 1849, nr 22269.

Ponadto zarządzający Wydziałem Herbowym został zobligowany do:

- stworzenia Biblioteki Heraldycznej, zawierających pozycje odnoszące się szczególnie do Rosji;
- prowadzenia archiwum dokumentów związanych z jego obowiązkami;
- tworzenie kolekcji odcisków pieczęci rosyjskich i obcych zawierających elementy symboliki heraldycznej;
- redagowanie opracowań heraldycznych, których wydanie zalecane były przez rząd²⁸.

Etat Wydziału Herbowego Departamentu Heroldii Senatu Rządzącego

	Liczba etatów	Wynagrodzenie		
		Zasadnicze	Stołowe	Ogółem
Zarządzający Wydziałem	1	1200,-	800,-	2000,-
Sekretarza	1	514,60	214,43	729,03
Artysta do wykonywania rysunków	1	600	-	600,-
Urzędnik do pisma	1	400	-	400,-
Wydatki kancelaryjne	-	-	-	500,-

Źródło: Rossijskij Gosudarstwiennyj Istoriceskij Archiw, fond 1343, opis 15, dzieło 15, k. 3; „СанктПетербургские Сенатские Ведомости” 1857, nr 61, s. 619.

Wydział Herbowy Departamentu Heroldii nie posiadał zbyt rozbudowanej obsady etatowej. Zgodnie z ukazem carskim sankcjonującym istnienie tej komórki merytorycznej w wydziale miało być zatrudnionych 4 urzędników. Stanowisko zarządzającego wydziałem zostało od razu powierzone Bernardowi Karolowi von Koehne (1817–1886). Wybór właśnie B. von Koehne na to stanowisko nie był przypadkowy. Szef Wydziału Herbowego legitymował się posiadaniem stopnia doktora filozofii Uniwersytetu w Lipsku. Po ukończeniu uniwersytetu w 1845 r. przybył do Rosji. Otrzymał obywatelstwo rosyjskie wkrótce objął posadę pomocnika naczelnika I Oddziału Cesarskiego Ermitażu. Z jego inicjatywy doprowadził do powstania w 1846 r. Towarzystwa Archeologiczno-Numizmatycznego w Sankt Petersburgu. W utworzonym towarzystwie wykazał się dość dużą aktywnością, na którą zwrócono uwagę w rządowych kręgach otoczenia cara Mikołaja I. Zaowocowało to otrzymaniem w 1849 r. zadania opracowania analizy heraldyczno-sfragistycznej pieczęci używanych przez carów rosyjskich. Następnie powierzono mu prace nad opracowaniem rosyjskiej symboliki państwowej. Przyniosło to skutek w postaci opracowania nowych form herbów Imperium Rosyjskiego – wielkiego, średniego i małego oraz ich zatwierdzenia przez cara Aleksandra II w kwietniu 1857 r. Właśnie zakończenie prac nad

²⁸ Rossijskij Gosudarstwiennyj Istoriceskij Archiw [dalej: RGIA], fond 1343, opis 15, dzieło 15, k. 2–2v, 9–11; ПСЗРИ, собрание II, т. XXXII, отделение первое, Санкт Петербург 1858, nr 31975; „СанктПетербургские Сенатские Ведомости” 1857, nr 61, s. 617–618.

nowymi herbami imperium zbiegło się w czasie z tworzeniem Wydziału Herbowego. Można przypuszczać, że właśnie pierwszy zarządzający Wydziałem Herbowym był głównym inicjatorem powstania tej instytucji²⁹.

Zachowane źródła wskazują na to, że B. von Koene, jako zarządzający Wydziałem Herbowym Departamentu Heroldii, miał wpływ na dobór swoich współpracowników. Wnioskował m.in. o powierzenie etatu sekretarza wydziału asesorowi kolegialnemu Pawłowi Piotrowiczowi Timofiejewowi, który dotychczas zajmował stanowisko sekretarza Ekspedycji Likwidacyjnej 1 Wydziału III Departamentu Senatu Rządzącego. Dotyczyło to także osoby jego następcy radcy dworu Nikołaja Wasiljewicza Szolca czy kandydata na etat artysty odpowiedzialnego na przygotowanie graficzne herbów. Należy dodać, że pierwszym urzędnikiem na tej posadzie został Otto Altdorf³⁰.

Nominacja kolejnych urzędników, na których spoczywały merytoryczne kwestie załatwiania spraw w Wydziale Herbowym Departamentu Heroldii, uzależniona była także od opinii B. von Koene. Po śmierci artysty O. Altdorfa, zasugerował zatrudnienie na jego miejsce Aleksandra Aleksandrowicza Fadiejewa. Nie był to wybór przypadkowym, albowiem B. von Koene współpracował z A.A. Fadiejewem przy opracowywaniu nowych form herbu państwowego Imperium Rosyjskiego³¹.

Istotną rolę w działaniu Wydziału Herbowego odgrywali sekretarze tej komórki organizacyjnej Departamentu Heroldii. W czasie licznych zagranicznych delegacji służbowych czy urlopów B. von Koene ciężar kierowania tym wydziałem spadał na barki sekretarzy. Tak sytuacja miała miejsce m.in. w lipcu i sierpniu 1869 r., w czerwcu 1870 r., w czerwcu i lipcu 1871 r., w maju i czerwcu 1872 r. oraz latem 1874 r. Wtedy faktycznym szefem Wydziału Herbowego był radca kolegiálny N. Szolc³².

W latach siedemdziesiątych XIX stulecia pojawiły się pewne problemy związane z prawidłowym funkcjonowaniem Wydziału Herbowego. Zostały one spowodowane natłokiem spraw trafiających do tej instytucji. Szczególnie zauważalne były w kwestiach opracowania graficznego herbów. Dlatego też m.in. heroldmajster Departamentu Heroldii zalecił skierowanie do pomocy artyście A.A. Fadiejewowi innych absolwentów Cesarskiej Akademii Sztuk Pięknych w osobach Walentinowicza, Pawła Aleksandrowicza Czerkasowa czy Nikołaja Fadiejewa³³. Z zaistniałej sytuacji wyciągnięto wnioski, co przełożyło się na zmiany w obsadzie etatowej Wydziału Herbowego. W połowie lat osiemdziesiątych wydział posiadał już stanowisko dodatkowego artysty. Pojawiła się także posada kaligrafa, którą zajmował asesor kolegiálny Siemion Wasiljewicz Mitenski³⁴.

²⁹ С.М. Прокопьев, Д. Фахрутдинова, Барон Б.В. Кене и его геральдические реформы, „Вестник МГУП имени Ивана Федорова” 2016, nr 2, s. 47–50; О.Н. Наумов, Отечественная историография геральдики, ч. 1, Москва 2003, s. 100; Е.В. Пчелов, Барон Б.В. Кёне: штрихи к портрету, [w:] Семинар по геральдике и вспомогательным историческим дисциплинам. Бюллетени, nr 1–15, Москва 2005, s. 45.

³⁰ RGIA, fond 1343, opis 15, dzieło 16, k. 1–3, 7.

³¹ Ibidem, k. 7–7v.

³² RGIA, fond 1343, opis 15, dzieło 17, k. 6, 9; dzieło 18, k. 18, 20, 23, 24, 28.

³³ RGIA, fond 1343, opis 15, dzieło 16, k. 10a–10av, 11, 12.

³⁴ Funkcję sekretarza Wydziału Herbowego piastował Wiktor Eduardowicz Horn. Адрес-календарь.

Wydział Herbowy Departamentu Heroldii pod przewodnictwem B. von Koene swoje działania koncentrował nie tylko na bieżącym załatwianiu napływających spraw związanych z heraldyką państwową. Opracowanie herbów na potrzeby przedstawicieli stanu szlacheckiego lub rodów tytułowanych umożliwiło opracowanie kolejnych trzech części (XI, XII i XIII) Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи.

U schyłku kariery B. von Koene jego rola uległa pewnej marginalizacji. Nie uzyskał pełnego uznania nowego władcy rosyjskiego – cara Aleksandra III. Coraz częściej korzystał z urlopów zagranicznych, które miały służyć polepszeniu jego zdrowia. Podczas jego nieobecności wydziałem kierował sekretarz Wiktor Horn. Ostatecznie B. von Koene nie powrócił z kolejnego urlopu umierając 17 lutego 1886 r. w Wurzburgu³⁵.

Nowym zarządzającym Wydziałem Herbowym Departamentu Heroldii został Aleksandr Płatonowicz Barsukow (1839–1914). Nowy dygnitarz obejmujący stanowisko szefa interesującego nas wydziału posiadał za sobą dość niezwykłą karierę. Pochodził z rodziny szlacheckiej, która zapisana była do ksiąg guberni tambowskiej. Początkowo zamierzał swoją przyszłość związać, tak jak wielu przedstawicieli prowincjonalnej szlachty rosyjskiej, ze służbą w armii. Ukończył Michajłowski Korpus Kadetów w Woroneżu, skąd pod koniec czerwca 1859 r. został skierowany do służby w Fińskim Pułku Dragonów. Po czym kontynuował naukę w Oficerskiej Szkole Strzeleckiej. Służył w szeregach armii do końca listopada 1863 r. po czym z powodu choroby został zwolniony w stan spoczynku ze stopniem porucznika kawalerii. Pobyt poza militarnymi strukturami mundurowymi nie trwał zbyt długo. Na początku lutego 1865 r. został przyjęty do struktur Zawichojskiej Brygady Straży Granicznej funkcjonującej na terenie Królestwa Polskiego. Służbę dozorową jako dowódca jednego z oddziałów tej brygady pełnił do końca stycznia 1869 r. uzyskując stopień porucznika straży granicznej. Następnie został skierowany do pracy w cywilnej administracji państwowej, gdzie odpowiedniego doświadczenia nabył na różnych stanowiskach o charakterze merytorycznym w Synodzie Świątobliwym oraz w Departamencie Heroldii Senatu Rządzącego³⁶.

Pod kierownictwem A.P. Barsukowa doszło do niewielkich przekształceń w strukturze etatów Wydziału Herbowego Departamentu Heroldii. Nowy kierownik wydziału postawił sobie za cel stworzenie odpowiedniego zaplecza merytorycznego w postaci biblioteki. Gromadzono w niej wszystkie niezbędne publikacje o charakterze heraldycznym, genealogicznym i sfragistycznym³⁷. Stąd też A.P. Barsukow wy-

Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской Империи на 1885 год, часть I, Власти и места цетрального управления и ведомства их, Санкт Петербург 1885, kol. 230.

³⁵ С.М. Прокопьев, Д. Фахрутдинова, *op. cit.*, s. 50.

³⁶ RGIA, fond 1343, opis 54, dzieło 934, k. 89–92; „Русский Инвалид” 1865, nr 23, s. 1; „Указатель Правительственных Распоряжений по Министерству Финансов” 1866, nr 13; 1869, nr 4; Высочайший приказ о чинах военных, Апреля 22-го дня 1860 года, [b.m.d.w.]; Высочайший приказ о чинах военных, Ноября 18-го дня 1863 года, [b.m.d.w.].

³⁷ Zob. Каталог библиотеки Гербового Отделения Д-та Герольдии Правительствующего Сената. Русский отдел, Петроград 1916.

mógł na swoich przełożonych doprowadzenie do powstania samodzielnego stanowiska bibliotekarza. Posadę tę przed wybuchem I wojny światowej zajmował sekretarz kolegiálny Siemion Wiktorowicz Sudakow. Utrzymano dwa etaty artystów, zaś zlikwidowano samodzielne stanowisko kaligrafa³⁸.

Przez prawie trzy dekady kierowania Wydziałem Herbowym A.P. Barsukow i jego współpracownicy załatwiali na bieżąco pisma kierowane do tej komórki organizacyjnej Departamentu Heroldii Senatu Rządzącego. Ponadto opracowano kolejne części *Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи* (cz. XIV – 1890 r., cz. XV – 1895 r., cz. XVI – 1901 r., cz. XVII – 1904 r., cz. XVIII – 1908 r.; cz. XIX – 1914 r.)³⁹.

A.P. Barsukow zmarł 28 kwietnia 1914 r. w Sankt Petersburgu. Przez prawie rok na stanowisku zarządzającego Wydziałem Herbowym Departamentu Heroldii istniał wakat. Dopiero na początku kwietnia 1915 r. etat ten powierzono Władysławowi Łukomskiemu (1882–1946)⁴⁰. Nowy zarządzający, w odróżnieniu od swojego poprzednika, posiadał odpowiednie przygotowanie teoretyczne. Legitymował się ukończeniem Wydziału Prawa Cesarskiego Uniwersytetu Petersburskiego w 1906 r. oraz Instytutu Archeologicznego w Sankt Petersburgu w 1909 r. W tym ostatnim od 1912 r. zaczął prowadzić wykłady z zakresu heraldyki⁴¹.

W. Łukomski kierował Wydziałem Herbowym Departamentu Heroldii (od 23 maja 1917 r. Departamentu Trzeciego Senatu Rządzącego) do końca istnienia Senatu Rządzącego. Po przewrocie bolszewickim, nowe władze 5 grudnia 1917 r. Wydział Herbowy przekształciły w Muzeum Herbów. W trakcie kierowania Wydziałem Herbowym W. Łukomskiemu udało się przygotować dwie kolejne części *Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи* (cz. XX i cz. XXI – 1917 r.). Po likwidacji Wydziału Herbowego W. Łukomski otrzymał w końcu marca 1918 r. stanowisko kierownika Muzeum Historycznego w Carskim Siole. Jego dalsze losy były związane z muzealnictwem i prowadzeniem badań heraldyczno-sfragistycznych i genealogicznych⁴².

Kwestie związane z heraldyką postrzegane były przez władze administracyjne w Królestwie Polskim i Cesarstwie Rosyjskim w różnoraki sposób. O ile w Królestwie Polskim zagadnienia te zostały całkowicie zmarginalizowane i poddane jurysdykcji

³⁸ *Адрес-календарь. Общая роспись начальствующих и прочих должностных лиц по всем управлениям в Российской Империи на 1914 год, часть I, Власти и места центрального управления и ведомства их, Санкт Петербург 1914, kol. 192.*

³⁹ RGIA, fond 1343, opis 15, dzieło 19, k. 133–170v.

⁴⁰ Władysław Łukomski był wyznania rzymskokatolickiego, urodził się w Kałudze. Jego ojciec Krescenty Łukomski pochodził ze zubożałej szlachty z terenu guberni podolskiej. W 1879 r. ukończył Petersburski Praktyczny Instytut Technologiczny. Matka Leontyna Kossowska pochodziła z polskiej rodziny szlacheckiej. W. Łukomski wykształcenie średnie uzyskał w Gimnazjum Męskim w Kałudze i Gimnazjum Męskim w Orle. *Владислав Крескетьевич Лукомский. Материалы и биографии, przypisy i komentarze* O.H. Наумов, red. Г.В. Вилинбахов, Москва 2024, s. 21–22.

⁴¹ O.H. Наумов, В.К. Лукомский – *источниковед*, „Отечественные архивы” 2001, nr 2, s. 16–19; *Владислав Крескетьевич Лукомский. Материалы...*, s. 22–26.

⁴² O.H. Наумов, В.К. Лукомский – *источниковед*, „Отечественные архивы” 2001, nr 2, s. 19–25; *Владислав Крескетьевич Лукомский. Материалы...*, s. 46–77.

urzędów administracji ogólnej (co było pokłosiem rozwiązań zastosowanych w czasach Księstwa Warszawskiego), to w głębi monarchii Romanowów doszło ukształtowania się wyspecjalizowanej komórki organizacyjnej w obrębie Departamentu Heroldii Senatu Rządzącego w postaci Wydziału Herbowego (od 1857 r.). Umożliwiło to funkcjonowanie instytucji zaspokajającej potrzeby heraldyczne instytucji administracji państwowej, samorządu lokalnego i wreszcie osób prywatnych. Co więcej wraz z likwidacją większości różnic ustrojowych Królestwa Polskiego w latach sześćdziesiątych XIX stulecie wszelkie sprawy związane z heraldyką w sferze państwowej i prywatnej zostały podporządkowane instytucji funkcjonującej w Sankt Petersburgu.

REFERENCES - BIBLIOGRAFIA

Archival sources - Źródła archiwalne:

Archiwum Główne Akt Dawanych:

- III Rada Stanu Królestwa Polskiego z lat 1861–1867, sygn. 87, 439.

- Komisja Rządowa Sprawa Wewnętrznych, sygn. 7243.

Archiwum Państwowe w Warszawie, Akta stanu cywilnego parafii rzymskokatolickiej św. Jana Chrzciciela w Warszawie, sygn. 27.

Rossijskij Gosudarstwiennij Istoriceskij Archiw, fond 1343, opis 15, dzieła 15–18; opis 54, dzieło 934.

Printed sources - Źródła drukowane:

Dodatek 2-gi do numeru 36 „Dziennika Urzędowego Guberni Podlaskiej”.

„Dziennik Powszechny” 1836, nr 297.

„Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 67, Warszawa 1867.

„Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 68, Warszawa 1868.

„Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 70, Warszawa 1870.

„Dziennik Praw Księstwa Warszawskiego”, t. 1, [b.m.d.w.].

„Dziennik Urzędowy Województwa Kaliskiego” 1825, nr 3.

Kalendarzyk polityczny na rok 1837, Warszawa [b.d.w.].

Kalendarzyk polityczny na rok 1838, Warszawa [b.d.w.].

Adres-kalendar’. *Obshhaja rospis’ nachal’stvujushhikh i prochih dolzhnostnykh lic po vsem upravlenijam v Rossijskoj Imperii na 1885 god*, chasť I, *Vlasti i mesta cebtral’nogo upravlenija i vedomstva ih*, Sankt Peterburg 1885.

Adres-kalendar’. *Obshhaja rospis’ nachal’stvujushhikh i prochih dolzhnostnykh lic po vsem upravlenijam v Rossijskoj Imperii na 1914 god*, chasť I, *Vlasti i mesta cebtral’nogo upravlenija i vedomstva ih*, Sankt Peterburg 1914.

Vladislav Kresket’evich Lukomskij, *Materialy i biografii, przypisy i komentarze O.N. Naumov*, red. G.V. Vilinbahov, Moskva 2024.

Vysochajshij prikaz o chinah voennykh, Aprelja 22-go dnja 1860 goda, [b.m.d.w.].

Vysochajshij prikaz o chinah voennykh, Nojabrja 18-go dnja 1863 goda, [b.m.d.w.].

Katalog biblioteki Gerbovogo Otdelenija D-ta Gerol’dii Pravitel’stvujushhego Senata. Russkij otdel, Petrograd 1916.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii, sobranie I, t. VII, Sankt Peterburg 1830.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii, sobranie I, t. XVI, Sankt Peterburg 1830.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii, sobranie II, t. VII, Sankt Peterburg 1833.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii, sobranie II, t. XIII, otdelenie pervoe, Sankt Peterburg 1839.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii, sobranie II, t. XIV, otdelenie pervoe, Sankt Peterburg 1840.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii, sobranie II, t. XXIII, otdelenie pervoe, Sankt Peterburg 1849.

Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoj Imperii, sobranie II, t. XXXII, otdelenie pervoe, Sankt Peterburg 1858.

„Russkij Invalid” 1865, nr 23.

„SanktPeterburgskie Senatskie Vedomosti” 1857, nr 61.

Sobranie Uzakonenij i Rasporjazhenij Pravitel'stva, 1869, nr 59.

„Ukazatel' Pravitel'stvennyh Rasporjazhenij po Ministerstvu Finansov” 1866, nr 13; 1869, nr 4.

Studies - Opracowania:

Adamczewski M., *Wyobrażenia na pieczęciach władz i urzędów miejskich w Księstwie Warszawskim. Kilka uwag na temat jednego faktu*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym”, t. 56 (4), 2020.

Demidowicz T., *Reforma szlachestwa w Królestwie Polskim w latach 1836–1861*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, t. LXII, 2010, z. 2.

Górak A., *Rosyjska kancelaria akt spraw w urzędach lubelskiej gubernialnej administracji ogólnej w latach 1867–1918*, Lublin 2008.

Górak A., *System heraldyczny Bernharda von Koehnego w zastosowaniu do miast Królestwa Polskiego*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” 2019, nr 18 (29) (nowa seria), s. 237–254.

Gumowski M., *Herby miast polskich*, Warszawa 1960.

Kulecka A., *Wokół symboliki państwowej Królestwa Polskiego. Ikonografia i pismo ozdobne w dokumentach urzędowych okresu konstytucyjnego oraz innych źródłach (1815–1830)*, „Almanach Historyczny”, t. 24, 2002.

Malec J., *Municypalności i gminy*, [w:] J. Malec, D. Malec, *Historia administracji i myśli administracyjnej*, Kraków 2003.

Witkowski W., *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007.

Morozan V.V., *Iz istorii arhiva Departamenta gerol'dii Pravitel'stvojuushhego Senata Rossii*, „Vestnik Permskogo universiteta. Istorija” 2023, nr 1(60).

Naumov O.N., V.K. Lukomskij – istochnikoved, „Otechestvennye arhivy” 2001, nr 2.

Naumov O.N., *Otechestvennaja istoriografija gerol'diki*, ch. 1, Moskva 2003.

Prokop'ev S.M., Fahrutdinova D., Baron B.V. *Kene i ego gerol'dicheskie reformy*, „Vestnik MGUP imeni Ivana Fedorova” 2016, nr 2.

Pchelov E.V., Baron B.V. *Kjone: shtrihi k portretu*, [in:] *Seminar po gerol'dike i vspomogatel'nyh istoricheskim disciplinam*. Bjulleteni, nr 1–15, Moskva 2005.

Jurasov A.N., *Gerol'dmejstery Rossii – venec istorii XXI veka*, <https://proza.ru/2016/03/13/1951?ysclid=mdih2u1hod365625830> [dostęp: 25.07.2025].

